

Лука Горголини

ПРОКЛЕТИ СА АЗИНАРЕ

ЕДИЦИЈА
СРБИЈА 1914–1918

Уредник
Зоран Колунџија

Превео с француској
Иван Димитријевић

Наслов оригинала:
Luca Gorgolini *I DANNATI DELL'ASINARA*

Copyright © ИК Прометеј, Нови Сад, 2014.

Издавање Едиције Србија 1914–1918
подржало је Министарство културе и информисања
Владе Републике Србије.

ЛУКА ГОРГОЛИНИ

ПРОКЛЕТИ СА АЗИНАРЕ

Одисеја аустроугарских заробљеника
у Првом светском рату

Предговор
Паоло Сорчинели

ПРОМЕТЕЈ
Нови Сад

РАДИО-ТЕЛЕВИЗИЈА СРБИЈЕ
Београд

ПРЕДГОВОР

Оно што остане после рата су званичне бројке, институционализовано и службено признато сећање, као и успомене протагониста. Да би била што је могуће успешнија, историјска реконструкција има потребу да обједини и протумачи војна збивања, политичка и дипломатска решења, економске издатке, материјалну штету и људске губитке, али мора и да се пребаци у унутрашњост те родољубиве епопеје, која се са слављењем битака и јуначких подвига у њима разлила по колективној машти. Најпосле, она треба да се суочи и са субјективним искуством оних који су на некакав начин били укључени у рат. У овом случају, ради се о документованој *праћи* чија ће употреба из темеља уздрмати традиционалну историографску интерпретацију ратова.

Почев од оне која је уз реторику нације и отаџбине дефинисала „велики рат”, не само због 65.000.000 људи који су између 1914. и 1918. године обукли униформу, нити због 13.000.000 мртвих, јер ће између 1939. и 1945. жртава бити много више, 55.000.000, па се опет не осећа потреба за коришћењем сличних бомбастичних придева.¹ У стварности, такво дефинисање подразумева пре свега покушај да се нагласи заједничка трагедија прикривањем „негативности” везане за њу и сакрализованењем палог војника, уз стварање мита о незнаном јунаку и подизање светилишта, ратних гробаља и споменика погинулима у сваком граду и држави

¹ Уп. P. Sorcinelli, *Un secolo di guerre* у књизи *Identikit del Novecento*, Donzelli, Roma 2004.

Европе. На тај начин, смрт се из сирове и бесмислене реалности преобразила у један реторички симболизам који велича крв проливену у име заједничке припадности и верности „највишим идеалима нације”. Из доброг разлога се и међу побеђенима и међу победницима прибегавало лексичком лукавству тамо где је, за означавање жртава рата, уместо радног глаголског придева глагола „умрети”, коришћен онај мање трауматични „пасти”.

Таква „ратна реторика” потхрањивала се непрекидно у трећој и четвртој деценији прошлог столећа до тачке да је, пред доминантном климом усхићености жртвама, међу преживелима превладала потреба да одбаце преживљено искуство и склоне се у тишину. Наравно, маргиналне групе интелектуалаца пацифиста наставиле су да испољавају „конституцијску нетрпељивост” према рату, који ни у ком случају – како је писао Фројд Ајнштајну – не може бити сметран простом „животном недаћом”, него једном истинском „негацијом бивствовања”, будући да „уништава надом испуњен људски живот”, „доводи појединца у понижавајући положај” и „против његове воље” га приморава да „убија друге”.*

Други светски рат имаће другачији ток у односу на претходни сукоб: он више неће бити претежно ствар војски и војника, већ трагедија коју су претрпели пре свих цивили. Масовне депортације, систематско истребљивање раса и политичких противника, небројене репресалије и атомске бомбе откривају без заваравања лице рата и остављају мало

* Уп. S. Freud, *Perche la guerra?*, Boringhieri, Torino 1975. Овде је донекле измењен постојећи превод на српски језик дотичног писма (*Зашто рат?*) из 1932. године, чији одломак цитиран од стране Паола Сорчинелија у оригиналу гласи: »Die Antwort wird lauten, weil jeder Mensch ein Recht auf sein eigenes Leben hat, weil der Krieg hoffnungsvolle Menschenleben vernichtet, den einzelnen Menschen in Lagen ringt, die ihn entwürdigen, ihn zwingt, andere zu morden, was er nicht will, kostbare materielle Werte, Ergebnis von Menschenarbeit, zerstört, u. a. mehr.« Под конституцијском нетрпељивошћу (у оригиналу: »eine konstitutionelle Intoleranz«, на италијанском: »un'intolleranza costituzionale«) Фројд је мислио на телесно, органско одбацивање рата, а не уставно, у ком се значењу код нас најчешће користи реч конституционалан (прим. прев.).

простора за слављење појединачних отаџбинских борби. У овом случају, оно што се *a posteriori* чини сврсисходним помињати јесте пре свега стравичност тога што се догодило, као и позитивна вредност онога ко се поставио у улогу противника и био отпоран. Са временске дистанце од тридесет година, „велики рат” ће задобити другачији изглед, и онај ко је преживео искуства повлачења из Русије, маршева смрти, депортације, концентрационих логора, расних дискриминација и логора смрти, судиће о њему другачије него ратни ветерани из 1915–1918. Примо Леви *docet!** За њега ће, у ствари, „потреба за казивањем” „другима”, за стварањем саучесника сопственог искуства од „других”, примити већ пре ослобођења, а готово после њега, „карактер неодољне и жестоке побуде”.

Управо ова „потреба за казивањем” учиниће да се појави један другачији начин *ледања* на тај рат: путем грађанске оптужбе** у литератури и филму, с поновним успостављањем субјективних приказа (усмених сведочења, сећања, дневничких записа, преписки), те изучавањем војних процеса и здравствених картона из психијатријских установа. То је пут који се неће односити искључиво на Други светски рат, већ ће преиспитати и претходни оружани сукоб. Почев од Емилија Лусуа, који пише *Годину на висоравни (Un anno sull'altipiano)* између 1936. и 1937. током прогонства на ос-

* Примо Леви је био италијански писац јеврејског порекла, који је преживео заробљеништво у логору смрти у Аушвицу, и живот и рад посветио описивању страха које је тамо видео и доживео. Латинизам *docet* значи дословно „учи”, тј. пример Прима Левија је поучан (прим. прев.).

** Оригинални израз „*denuncia civile*” обухвата и правно и морално значење. У правном смислу, то је оно што се код нас назива тужбом од стране приватног лица тј. грађанском тужбом, што је аутор ове реченице повезао с појмом оптужбе од стране морално одговорног појединца против аномалија друштвених система, који је најпосле изродио уметнички правац у кинематографији познат и под називом „филм оптужбе”. Нешто ниже поменути италијански редитељ Франческо Рози један је од најистакнутијих представника овог правца, чији је предуслов непристрасна, објективна позиција онага ко оптужује, укратко, позиција обичног мислећег грађанина, одакле и атрибут *грађанска* у тој синтагми (прим. прев.).

трву Липари. Затим следе Примо Леви, Нуто Ревели и Марио Ригони Штерн, који ће писати о себи и својим саборцима²; филмске реконструкције режисера попут Франческа Розија (*Људи њројив* – 1970) и Бертрана Тавернијеа (*Живој и нишџа грујо* – 1989), све до Пола Фасела, Ерика Џеј Лида и Антонија Гибелија, с њиховим иновативним историографским реконструкцијама.³ То је већ читава једна продукција историјских есеја, књижевних и кинематографских радова у којима овај рат није ни по чему „велики”, осим по броју мртвих! Тај рат више није питање херојских напада и храбрих војника, него постаје сатирање противника путем „маршева мртвих” у делу Данијела Блатмена⁴, док је у недавном есеју Марка Томпсона⁵ он „бели рат”, чији протагонисти су „комади путујуће каљуџе” с једином тежњом да „не умру за отаџбину”.

Мало-помало, израња *грујо* лице рата, оно које одражава субјективна искуства протагониста. Таквих попут Ђузепеа Унгаретија (*Si sta come d'autunno/sugli alberi le foglie*)* и Клементеа Реборе (који у једном писму из децембра 1915. изражава жељу да онај ко је остао код куће никад не дође у прилику да упозна то „морално благо”, ту „беду и грозоту оног што се збива” на фронту), или толиких сељака-пешадинача**, који немоћни и резигнирани очекују да се оконча тај свршени чин пред који су стављени, свесни у својим пис-

² Први радови Левија, Ревелија и Ригонија Штерна су, редом: *Se questo è uoto* (1956), *Mai tardi* (1946) и *Il sergente della neve* (1953).

³ Видети, на пример: P. Fussell, *Tempo di guerra*, Arnoldo Mondadori, Milano 1984; E. J. Leed, *Terra di nessuno*, Il Mulino, Bologna 1985; A. Gibelli, *L'officina della guerra*, Bollati Boringhieri, Torino 1991.

⁴ D. Blatman, *Le marce della morte*, Rizzoli, Milano 2009.

⁵ M. Thompson, *La guerra bianca*, il Saggiatore, Milano 2009.

* Реч је о песми *Soldati* (*Војници*) овог познатог италијанског песника, која указује на несигурност, крхкост и пролазност живота ратника, поредећи их с јесењим лишћем (прим. прев.).

** Током Првог светског рата главницу италијанских трупа, па и италијанске пешадије, чинили су сељаци; радници нису ишли на фронт да се не би успорила индустријска производња (прим. прев.).

мима да су „куршуми безумни”, а војници који иду у напад „налик птицама” испред ловаца.⁶

Огроман број сведочанстава остављених од стране обичних људи, од нижих официра примораних на рат, довео је до успостављања једног „историографског питања”. Анализирањем ових извора „бира се, заправо, реконструисање и казивање опште историје не само помоћу великих монолитних блокова сачињених од институционалних и дипломатских исправа, него и помоћу минијатура из живота, састављених од искуства појединаца”. То је приступ који је у стању да открије „дете великих догађаја помоћу нијанси толиких истинитих и доживљених прича”.⁷ Горголини је започео ово путовање најпре радом о аутобиографским сећањима маркиђанских војника,* ангажованих у два велика ратова двадесетог века, а затим и поновним читањем дневника једног пешадинца из првог светског конфликта.

Сада је светлост дана угледао овај његов нови и комплекснији рад, који је рођен, готово случајно, на малом гробљу у Карпењи, где једна надгробна плоча, смештена на зиду оградe, са десне стране од онога ко улази, сећа на смрт двојице мађарских војника (умрлих 24. марта и 7. априла 1919. године), те на крај једног аустријског војника, 28. маја исте године. Вероватно су сва тројица умрла од истог узрока: „шпанске грознице”. Хронике на дан 23. марта бележе и смрт услед случајног пада још једног Мађара, Ласла Суке, од свега 19 година, сахрањеног на гробљу Пјетрарубије, неколико километара од Карпење. Горголини познаје врло добро ове зоне, и стога смо, разговарајући, покушавали да схватимо откуд ова присуства у срцу апенинске провинције Пезаро. Није потребно много да би се разрешила ова мала мистерија: ти

⁶ Уп. P. Sorcinelli, *Le pallottole sono matte e noi eravamo peggio degli uccelli*, Clueb, Bologna 1990.

⁷ Уп. F. Caffarena, *Lettere dalla grande guerra*, Unicopli, Milano 2005.

* Ради се о књизи *Emozioni di guerra. Le Marche di fronte ai conflitti del Novecento* из 2008. године, о војницима из Марке, једне од централних италијанских регија, чији је главни град Анкона (прим. прев.).

војници чинили су део групе аустроугарских затвореника који су на том углу Монтефелтра радили на пошумљавању Карпењске горе. Током истих тих дана када смо разговарали, један дневни лист је посветио чланак затвору у Азинари, указујући на присуство ратних заробљеника на острву од 1915. године. Одавде до одлуке да се започне пројекат истраживања о тој теми унутар Лабораторије за друштвену историју „Memoria del Quotidiano”, корак беше кратак.

Са изавесним изненађењем први трагови ће нас одвести назад до краха Србије после другог напада аустроугарске солдатеке (1915) и до „марша” оног што је преостало од српске војске од Београда до Ниша, у Црну Гору, а потом из Црне Горе на Косово. Крајње одредиште су албанске луке Драч и Валона, с намером да се после продужи морским путем према Крфу и Солуну како би се поново организовали редови. Уз детаљ, мали али важан за наставак приче: војска у повлачењу вукла је са собом, у име ратне логике наметнуте из државног разлога,* масу од 40.000 аустроугарских заробљеника.

Ово „пребацавање” се одвијало од октобра до децембра 1915. године, кроз зоне у потпуности планинске и готово лишене путева, у погубним климатским условима, с непрестаним кишама и снежним сметовима, који су претворили марш у деветонедељну одисеју. У Валони је било само 24.000 преживелих аустроугарских заробљеника. Од тих људи, преузетих од стране италијанских и француских војних контингената и укрцаних на бродове, њих 2000 ће умрети од колере пре искрцавања на Азинару, а многи други одмах по доласку.

Али зашто су ови заробљеници завршили баш у Италији? И у овом случају одговори нас враћају на образложења прихваћена у име „државног разлога”, који је навео италијанску владу да помогне Француској у држању аустроугарских заробљеника. Италија се надала да ће тим потезом стећи признање на словенској политичкој шаховској табли. У суш-

* У оригиналу: »ragion di Stato«. Данас се код нас много чешће среће истозначна синтагма „национални интерес”, па и „државни обзир” (прим. прев.).

тини, без обзира на то што су пали у руке српских трупа у многим случајевима и пре него што је Италија ушла у рат, ти заробљеници, у том тренутку, беху такође још увек непријатељски војници и, као такви, пиони за компензацију и размену, према логици снага на терену и дипломатских и војних преговора.

Марш и накнадно заробљеништво на острву, реконструисао је Лука Горголини и на основу аутобиографских сведочења самих заробљеника и њихових чувара, као и на основу репортажа које су писали дописници новина из разних земаља. Неки од ових извора су необјављени, попут писама стопираних због цензуре, књиге сећања једног чешког војника, два дневника (један чешког заробљеника, а други аустријског) и многобројних фотографија које је шкљоцнуо један италијански официр. Чему се додаје психијатријска документација 32 затвореника. Слика која из свега тога извире јесте исечак из једне неуобичајене ратне епизоде: у ствари, у читавом овом догађају, од марша из Србије у Албанију, преко укрцавања заробљеника и њиховог транспорта на Сардинију, па све до затварања у логоре Азинаре и њиховог потоњег поверавања у руке Француза, права битка се одиграла на терену неподесном за било какву борбену стратегију. Заправо, они стварни и страшнији непријатељи не беху оружја, већ хладноћа, глад, колера, чиреви, инфекције. Од 40.000 заробљеника који су пошли на пут у октобру, како је речено, мало преко половине пристало је на обалу Азинаре, а само петнаест-шеснаест хиљада преживело је до јула 1916. године, када их је преузела француска војска и пребацила у заробљеничке логоре са друге стране Алпа.

Оно што се одвија од октобра 1915. до јула 1916. године, размршује се кроз низ догађаја који допуштају да говоримо о једној бици унутар рата. Бици за преживљавање, из које ни тамничари (прво српски, а потом италијански) неће изаћи неоштећени, пошто ће и они неминовно бити захваћени хигијенском, здравственом и моралном деградацијом, која се врло често претакала чак у људождерство.

То је уметак, један од многих у мозаику лудила рата,⁸ који подсећа на оно што је другде, па скоро истовремено, довело до губитка 1.200.000 Јермена, послатих од стране „младотурака” на неке друге маршеве и у неке друге затвореничке логоре.⁹ Бити приморан да корачаш, корачаш, корачаш све док не паднеш, све док не умреш, не непосредно од руке непријатеља, него због посустајалости и исцрљености сопствених снага, беше пракса у веку технологије и „модерних” ратова, која ће се поновити више пута: при депортацијама ка логорима смрти, при маршевима смрти по залеђеном Балтику, при повлачењима војника и транспортима маса цивила. Зашто? Неки говоре о некаквом обзиру према непријатељу у виду решавања проблема „заробљеника” природном селекцијом, без прибегавања оружју; други о једном неуобичајеном облику садизма према противнику, примораном да опроба у потпуно индивидуалном изазову границе своје издржљивости и раздражености таквим условима и околностима. Без да се потезу несигурне психолошке анализе, у кудикамо више емпиријском маниру, може се просто утврдити да у ма којој расправи уз оружје лудило инфицира све заинтересоване стране. То је аксиом којег одмотавање ове приче успева да доведе у жижу, премда остајући на маргини ратних борби, вођених у првом плану.

Паоло Сорчинели

⁸ Уп. Sorcinelli, *La follia della guerra*, Franco Angeli, Milano 1992.

⁹ Уп. роман Антоније Арслан *La masseria delle allodole*, објављен 2004. године, а по којем су три године касније Паоло и Виторио Тавијани снимили истоимени филм (код нас је тај филм о трагедији Јермена, чије корене има и поменута Антонија Арслан, превођен и дословно као *Салаш шева* – прим. прев.). Од Арсланове види и збирку сведочанстава преживелих припадника тог догађаја који су уточиште нашли у Италији: *Hushèr. La memoria. Voci italiane di sopravvissuti armeni*. Осим тога, и дело Марчела Флореса *Il genocidio degli armeni* (il Mulino, Bologna 2007), као и Доналда Блоксхема *Il «grande gioco» del genocidio. Imperialismo, nazionalismo e lo sterminio degli armeni ottomani* (UTET Libreria, Torino 2007).

СКРАЋЕНИЦЕ

ACS	Archivio Centrale dello Stato*
ASCP	Archivio Storico del Comune Porto Torres**
ASMS	Archivio Storico dell'ex Manicomio di Sassari***
ASV	Archivio Segreto Vaticano****
AUSMM	Archivio dell'Ufficio Storico della Marina Militare*****
AUSSME	Archivio dell'Ufficio Storico dello Stato Maggiore dell'Esercito*****

* Централни државни архив (прим. прев.).

** Историјски архив општине Порто Торес (прим. прев.).

*** Историјски архив бивше Психијатријске болнице у Сасарију (прим. прев.).

**** Тајни архив Ватикана (прим. прев.).

***** Архив Одељења за историју Италијанске војне морнарице (прим. прев.).

***** Архив Одељења за историју Генералштаба италијанске копнене војске (прим. прев.).

ЗАХВАЉУЈЕМ

У току свог истраживања, накупио сам бројне и велике дугове захвалности према многим особама. Неке од њих нарочито су ми пружиле драгоцену помоћ, без које не бих никад могао да напишем ову књигу.

Почевши од професора Паола Сорчинелија (Универзитет у Болоњи), који је још једанпут подржао и охрабрио на пресудан начин моју истраживачку активност.

Доктор Клаудио Фабри из Централне библиотеке за област Римини (Универзитет у Болоњи) одговарао је с великом ревностју на моје непрестане и навалентне захтеве за књигама.

Докторка Маријапина ди Симоне, директорка Централног државног архива, те доктор Алесандро Ђонфрида, архивиста Архива Одељења за историју Генералштаба италијанске копнене војске, снабдели су ме подацима фундаменталним за усмеравање мог архивског истраживања.

Докторка Силвана Манунта (Општинска библиотека „Антонио Пиљару” у Порто Торесу), професорка Еуђенија Тоноти (Универзитет у Сасарију) и професорка Софија Зани (Универзитет у Падови) ставиле су ми на располагање чланке и есеје за које се, без њихове помоћи, не бих мало помучио у покушају да их набавим.

Доктор Николас Капетини, „чувар” историјског архива бивше психијатријске болнице у Сасарију, помогао ми је великодушно у раду на обнављању и анализи здравствених картона заробљеника пристиглих са Азинаре. Професор Ђанфранко Ђудиче ми је, пак, додавио тачан извештај о са-

држају докумената сачуваних при историјском архиву бивше психијатријске болнице у Кому и оних аката који се тичу оболелих затвореника, или затвореника за које се претпостављало да су такви, а који су прошли кроз ломбардијску болницу пре но што су враћени у отаџбину.

Господин Хелмут Бероун је чинио есенцијални пут до успостављања контакта с Петером Робинауом, сином Јозефа Робинауа, чији је затворски дневник више пута цитиран у књизи. Доктор Томаш Свобода је дао сагласност за употребу ратног и затворског дневника његовог претка, Јозефа Шрамека, чије сведочење се показало средишњим у конструисању овог текста.

Докторка Силвија Фејесова и докторка Улрике Шен су се побринуле с пажњом за превод текстова на чешком и немачком језику, док је докторка Аделе Уртис помогла да видим документе сачуване у историјском архиву општине Порто Торес.

Докторка Кристина Куђа (Општинска библиотека у Сасарију), докторка Елиза Мајнони и доктор Пјерпаоло Конђату (Национални парк Азинаре) жртвовали су се, без устезања, да ми прибаве добар део фотографија представљених у овом издању.

Свима њима шаљем своју најискренију захвалност, с надом да је ова књига на висини великодушне пажње коју су желели да сачувају за мене, и за историју „проклетих са Азинаре”.

УВОД

Први светски рат је био „Велики” и из разлога што је велики број војника постао заробљеницима током читавог ратног периода. Према неким проценама, било је, свеукупно, око осам милиона и петсто хиљада бораца одведених у заточеништво, што је цифра незнатно нижа од целокупног броја војника који су изгубили живот у биткама, прорачунатог на између девет и десет милиона.¹ Дефакто, на сваком деветом мобилисаног, један је доживео искуство заробљеништва.

Значајан део ових војника беше заточен на источном фронту, где је маневарски рат допринео стварању великог броја затвореника. Неједнакост између источног и западног фронта у погледу укупног броја заробљених војника била је прилична, и одсликавала је, најзад, значајну разлику између броја ратника заточених од стране појединачних зараћених нација. Свеукупно, Аустроугарска и Немачка заробиле су око половине свих ратних заробљеника: крајем октобра 1918. године, Немачка је држала 2.400.000 затвореника; војници пали у руке Аустроугарске чинили су, напротив, цифру која укључује њих између 1.200.000 и 1.860.000. Са друге стране, царистичка Русија је заробила преко 2 милиона људи

¹ Када то није другачије назначено, подаци представљени у овом *Уводу* су екстраполирани на основу рада Хедер Џонс *A Missing Paradigm? Military Captivity and the Prisoner of War 1914–18* из књиге Мерџа Штрајба *Captivity, Forced Labour and Forced Migration in Europe during the First World War* (Routledge, New York 2009, стр. 19–48).

који су припадали империјалној армији. На италијанском фронту, Аустријанци и Немци су затвореницима начинили око 600.000 италијанских војника; у исто време, број Аустријанаца заточеника војске италијанске краљевине попео се на 477.024.² На западном фронту бројке војника заробљених у редовима зарађених армија беху осетно мање: у току сукоба, немачких војника који су постали заробљеници Француске било је око 393.000, од чега је 40% заробљено 1918. године; Енглези су заточили око 330.000 немачких ратника; Немачка је, напротив, утамничила 521.000 француских солдата и 176.000 британских.

Организованих заробљеничких логора било је у сваком делу глобуса: у Јути у Сједињеним Америчким Државама, у Темплмору у Ирској, у Ачинску у Русији, у Банду у Јапану, где беху држани немачки војници заточени после пада кинеског града Ђингдао. Учешће у рату земаља које су поседовале многобројне колоније допринело је овом процесу ширења локација затвореничких кампова и интернирања немачких цивила у Мароку, Тунису и Алжиру; Велика Британија је подигла у Палестини места за издржавање затворске казне намењена турским војницима, и организовала у Ахмедабаду концентрационе логоре за немачке цивиле, било оне у Африци било оне у Индији.³

Немачки заробљеници пребачени из Француске у Северну Африку нашли су се у ситуацији да су морали да се суоче с нарочито тешком животном средином и прехрамбеним и здравственим условима: многи су оболели од маларије, за многе друге се, одмах по повратку у Европу, испоставило да пате од анемије (током читавог заточеништва нису ниједном јели црвено месо), а показало се и да су им очи оштећене од сунчевих зрака. Изузетно тешки услови за

² A. Tortato, *La prigionia di guerra in Italia. 1915-1919*, Mursia, Milano 2004, стр. 49.

³ Jones, *A Missing Paradigm? Military Captivity and the Prisoner of War 1914-18*, стр. 24.

живот забележени су и у заробљеничким логорима које је Аустроугарска 1916. године организовала у Албанији и Црној Гори.⁴

Уопштено узев, за разлику од официра, који су свуда имали повлашћен и достојанствени третман, остали заробљени војници трпели су физичке и психичке болове у свим затвореничким камповима. Глад, хладноћа и болести као што су тифус и туберкулоза, одредили су смрт хиљадама људи задржаним у логорима. Чак и без прецизних свеобухватних статистика које би омогућиле дефинисање поуздане целокупне слике губитака, извесне цифре које се односе на поједине локалне догађаје и ситуације, допуштају да се наслути тежина претрпљене трагедије значајног дела ратника који су постали заробљеници. У марту 1915. године, једна епидемија тифуса проузроковала је смрт 12.000 енглеских, француских, руских и белгијских заробљеника одведених у логоре размештене по северу Немачке (свеукупно, епидемија је напала 45.000 људи). Између шездесет пет и седамдесет хиљада аустроугарских затвореника заробљених у Србији нашло се у ситуацији да се обрачунава са ужасном епидемијом тифуса и очајничком глађу, тако да је за мање од годину дана њихов број дефакто преполовљен.* Припадници војске Велике Британије заробљени од Турака 1915. у Кутал-Амари, били су приморани на један у сваком смислу марш смрти, током којег је на хиљаде њих умрло: 1750 од 2500 енглеских војника и 2500 од 9300 индијских бораца. Неке процене спекулишу да је у Француској смрт нашло око 25 хиљада немачких заробљеника; сто хиљада беше, напо-

⁴ *Исцо.*

* А. Mitrović, *Serbia's Great War 1914–1918*, Hurst & Company, London 2007, стр. 111. Оригинални наслов књиге нашег познатог историчара Андреја Митровића је *Србија у Првом светском рату*, и то дело је објављено најпре у Србији, 1984. године у издању Српске књижевне задруге. Сви делови текста у којима Горголини цитира Митровића, овде су пренесени из српског издања, наравно – прим. прев.).

тив, италијанских војника који су изгубили живот унутар логора подигнутих од стране царстава Централних сила.⁵

Значајан део ових људи послат је на рад како би надокнадио недостатак радне снаге, који се испољавао у свим зараћеним нацијама као последица мобилизације војно способне мушке популације. Милиони заробљених војника и хиљаде интернираних цивила беху на тај начин обавезани да раде на помагању економије земаља које су их држале у заточеништву. Понеки податак може бити користан да би се разумеле димензије овог присилног рада: у другој половини 1915. године, 60–70% заробљеника у рукама Аустроугарске беше подељено на јединице *kommandos* и послато на рад у фабрике или на пољопривредна добра; до првог августа 1916. године 90% од милион и шестсто хиљада војника држаних у затворима по Немачкој било је послато на рад: преко 750.000 у пољопривредни сектор, а преко 330.000 у индустријски. У Француској, у марту 1916, заточеника принуђених на рад беше око 67.000: шеснаест хиљада њих упуслених на сеоским домаћинствима, четрнаест хиљада у транспорту ратног материјала и опреме, док је преко 6000 употребљено у унутрашњости каменолома и рудника; преостали су били додељени различитим индустријским делатностима или упуслени у разноликом спектру послова, укључујући ту и изградњу нових затвореничких кампова. Велика Британија је почела да експлоатише рад заробљених непријатељских војника тек од 1916: у септембру те године било је само 4000 заробљеника-радника. Од тада, међутим, прибегавање овој радној снази од стране енглеске владе постало је одлучније, но не и систематично као у другим нацијама: у марту 1918, број заробљеника ефективно упуслених износио је нешто мање од 30.000; многи, њих око 17 хиљада, беху упућени на рад у логорима и на грађевинама; око 5500 заробљеника било је, напротив, ангажовано у каменоломима

⁵ G. Procacci, *Soldati e prigionieri italiani nella Grande Guerra. Con una raccolta di lettere inedite*, Bollati Boringhieri, Torino 2000, стр. 168–169.